

Дослідження соціальних детермінант розвитку психіки у наукових поглядах Й. Й. Ролле

У статті розглядаються соціально-психологічні детермінанти розвитку психіки, які висвітлюються в науково-практичній діяльності подільського вченого Й. Й. Ролле (кінець XIX століття). Аналізуються закономірності природного розвитку особистості та її суспільного організму, що проявляються у поступальному русі людського пізнання. Висвітлюється моральне, розумове, соціальне та фізичне здоров'я населення Поділля у наукових поглядах Й. Й. Ролле.

Ключові слова: соціальні чинники, психіка, історія психології, Й. Й. Ролле, Поділля, психогігієна, особистість, психічні захворювання, експеримент.

В статье рассматриваются социально-психологические детерминанты развития психики, получившие отражение в научно-практической деятельности подольского ученого Й. Й. Ролле (XIX в.). Анализируются закономерности естественного развития личности и ее общественной составляющей, проявляющиеся в поступательном движении человеческого познания. Освещается нравственное, умственное, социальное и физическое здоровье населения Подолья в научных взглядах И. И. Ролле.

Ключевые слова: социальные факторы, психика, история психологии, Й. Й. Ролле, Подолье, психогигиена, личность, психические заболевания, эксперимент.

Аналізуючи історію української психологічної думки, доцільно відмітити поступальне становлення науки, яка зароджувалась та розвивалась на тлі істотних соціально-економічних перетворень, що змінювали не тільки європейську, а й світову дійсність. До середини XIX століття у розвинутих країнах відбувся промисловий переворот, індустріалізація та урбанізація. Посилення капіталізації суспільства прискорювало темпи економіко-політичного, соціально-психологічного, санітарно-гігієнічного та культурного розвитку народів [5].

На даний час в історії української психології відбувається процес пізнання минувшини українського народу та його найяскравіших постатей. Історія психології України потребує нового осмислення з огляду на відкриті, раніше недоступні для дослідників джерела. Протягом останнього десятиліття з'явилося багато видань, які надають нам інформацію про дійсність тих років, що спричинило

великі зрушення на дослідницьких теренах. Здійснюється наукова реабілітація майже забутих визначних діячів вітчизняної науки кінця XIX – початку XX ст. [1]. До цих величних постатей необхідно віднести Й. Й. Ролле, доктора медицини, психіатра, соціал-гігієніста, краєзнавця Поділля.

З 1855 р. Роллепрацював лікарем у м. Яришеві, поблизу Могилева-Подільського. Цей період відзначився його першою самостійною лікарською практикою, науковою працею у галузі психіатрії та розв’язанням різних психологічних проблем. Він встановлював доброзичливі стосунки з населенням, виявляв чуйність до їхніх потреб та інтересів [1]. М. І. Яворовський відносно медичної освіти Й. Й. Ролле зауважував: “Ця корисна наука не слугувала йому тільки добуванням засобів для життя, а навпаки, заповнювала науково-природничими знаннями його різносторонній розвиток і давала багатий матеріал для власних наукових висновків й узагальнень. Й. Й. Ролле завжди, з великим інтересом цікавився медичними знаннями. Він виписував декілька медичних журналів й уважно слідкував за розвитком медичної науки, при цьому з власної лікувальної практики висвітлював свої спостереження науковими відкриттями. Він особливо слідкував за розвитком психіатрії і підбирав факти для самостійної наукової роботи” [6, с. 508].

Результати цих досліджень знайшли своє відображення у праці “Про спадковість психічних захворювань”. Протягом 30-ти років велася робота над цією книгою, яка вийшла окремою брошурою у 1889 році. Так, Й. Й. Ролле підкреслював, що спадковість повинна бути покладена в основу вивчення причин психічних захворювань. Й. Й. Ролле шукав шляхи й засоби проникнення в сутність виникнення та протікання психічних хвороб, досліджував психічні процеси. Цьому сприяли наукові відкриття та дослідження, які відбулися у XIX столітті. Цей період характеризується зростанням інтересу до природничо-наукових проблем. А саме, успіхи фізики, хімії й біології, які дали могутній поштовх усьому комплексу анатомо-фізіологічних наук, сприяли прогресу медицини, психіатрії. Патологічна анатомія й гістологія досягала значного розквіту. Бурхливо розвивалася наука про розвиток зародка – ембріологія, і одночасно постали питання генетики й еволюції у всіх областях знання [1].

Природничо-наукові концепції й методи усе більш активно застосовувалися в суміжних із психологічною проблематикою галузях. Експеримент як метод пізнання усе глибше проникав в різні області знань. Твердження ідеї про мозок і нервову систему як матеріальної основи психіки, розвиток і поширення матеріалі-

стичних ідей в області соціально-філософського пізнання світу й людинознавства, інтерес учених природодослідників до психологічної проблематики сприяли формуванню ідеї про те, що і при вивченні психічних явищ необхідно більш ширше й активніше використовувати методологію й методи природничих наук. Важливою й необхідною умовою при цьому було те, що до середини XIX століття природничі науки досягли такого рівня розвитку, що їх результати могли бути активно сприйняті іншими науковими дисциплінами. У таких областях знань, як нервово-м'язова фізіологія, фізіологія органів відчуття, анатомія й фізіологія головного мозку, фізична оптика й акустика, біологія, психіатрія й неврологія були отримані результати, що дозволяли більш об'єктивно підійти до розуміння й дослідження соціально-психологічних детермінант розвитку психічних явищ [3].

З точки зору В. Якуніна, розвиток знань про душевні хвороби та їх причини відіграли важливу роль у становленні психології як науки, і саме психіатри виявили ініціативу перетворити психологію в експериментальну галузь знань [7, с. 28-29]. Вивчаючи історію психології у клініках, І. Є. Сироткіна наголошує на тому, що у другій половині XIX століття, до появи психологічних лабораторій і деякий час поряд з ними, – найбільш впливовою галуззю емпіричних дослідів була клінічна психологія. “Експеримент, поставлений природою” викликав велику довіру у психологів-природодослідників. Душевна хвороба та штучно викликаний патологічний стан дозволяв вилучати одні психічні функції, показуючи активність інших. Феноменальні здібності, як і інші прояви психіки – від “обману почуттів” і “роздвоєння особистості” до телепатичних феноменів, – також розглядалися у якості “природних експериментів”. Таким чином, значна частина психологічних дослідів проводилася психіатрами різних країн. Лідером у цій сфері була французька психіатрія [4, с. 79].

Найбільш повне знайомство Й. Й. Ролле з ідеями та експериментальними методами дослідження психічних відхилень, відбулося саме, під час його стажування у Франції та Німеччині, а також цьому сприяла власна практична діяльність. Він проходив практику у кращих клініках країн Західної Європи вдосконалюючи свій фах та вивчаючи наукові досліді у сфері психіатрії. З 1858 року Й. Й. Ролле перебував у містечку Зонненштайн під Дрезденом, проходив шестимісячне стажування у закладах для психічно-хворих, ставив експерименти та досліді, вивчав досвід лікарів-психіатрів. З 1860 року, вісім місяців працював у національній бібліотеці Франції та переймав практику місцевих лікарів Парижа,

зокрема відомого вченого, лікаря-психіатра Жана Мартіна Шарко, який став керівником його дисертаційної роботи [1, с. 57-65].

Значний інтерес привернув увагу Й. Й. Ролле до трактування французькими ученими проблем змісту та структури особистості, а саме, учені закономірно прийшли до думки про важливість дослідження ролі культури і соціального середовища у процесі становлення психіки. Одним з центральних стало питання про співвідношення свідомого і несвідомого у психіці, у впливі несвідомих мотивів на вчинки людей, їх взаємини один з одним. Перші роботи, в яких аналізувалася природа гіпнозу і нав'ювання, привернули увагу учених до аномальних явищ, до людей, страждаючих різними формами психічних захворювань. Ці роботи показали значення даних патологій для дослідження психіки нормальних людей. Інтерес до соціальних чинників, що впливають на вміст психіки, до несвідомих установок, що впливають на поведінку людини, дозволив об'єднати різні психологічні співтовариства, котрі активно використовували гіпноз при лікуванні різних соматичних і невротичних захворювань і добивались значних терапевтичних результатів. Найбільш важливим результатом їх досліджень стало усвідомлення нового чинника, що впливає на становлення психіки, – культури, історичного розвитку суспільства. Це дозволило представити людину як результат не лише біологічного, але і культурно-історичного розвитку, показало нові аспекти взаємозв'язку психології з філософією, історією, соціологією [1; 6].

Ідеї французької школи Й. Й. Ролле вивчав й застосовував у своїй науковій та практичній діяльності на Поділлі. Найважливішою його працею в контексті вивчення психіки душевнохворих є його дисертація “Психічні захворювання”, яка була схвально оцінена в наукових колах Європи. Дисертаційна робота вміщує два розділи. Перший розділ праці присвячено аналізу історії допомоги душевнохворим, включені статистичні дані, описані заклади та методи лікування, які на той час застосовувались у світі, зокрема, на Поділлі. Й. Й. Ролле додавши кількість населення Англії, Голландії, Бельгії, Франції, Італії, Німеччини, Швеції і Норвегії, вираховував, що на 128 838 500 мешканців цих країн, припадало 114 220 божевільних (1 хворий на 1000 здорових). Підсумовуючи, закликав до необхідності створення більшої кількості будинків, спеціально призначених для допомоги і лікування душевнохворих. Узагальнюючи причини, Й. Й. Ролле показав їх соціальну детермінованість, а саме, він відзначив, що на півночі Європи переважало пияцтво, на півдні – релігійна екзальтація, на заході – розпуста, а злидні у цій частині світу

провокували розміщення великої кількості людей у заклади для божевільних. Щодо форм, то загальне безсилля та інертність спостерігались на заході, мономанія і “шаленство” – на півдні, мономанія самовбивства та злочинність в Англії і Швейцарії, а в центральній Європі – меланхолія. Аналізуючи Поділля, Й. Й. Ролле вказував на низький рівень розвитку психіатрії і за його статистичними підрахунками один душевнохворий припадав на 10 000 мешканців. Поділлям того часу притаманні неблагополучні соціальні умови утримання душевнохворих у Кам’янці та відсутність фахової допомоги при лікуванні [8]. Й. Й. Ролле у своїй роботі пропонує: по-перше, введення лекцій з психіатрії в університети та навчання студентів гуманнішому і терплячому ставленню до душевнохворих; по-друге – необхідною і неминучою умовою висував відкриття спеціальних закладів, які б відповідали належним умовам. Представлялась різниця у нагляді, оплаті і шляхах інтерпретації відхилення від норм, у ставленні персоналу до душевнохворих. Найбільш поширене лікування душевнохворих зводилось до відвідування знахарів та татарів. Знахарі були популяризаторами народної медицини і пропонували різні трав’яні настоянки для заспокоєння та лікування душевнохворих. Відносно татар, Й.Й. Ролле відзначає існування мусульманських поселень на Поділлі, які утворились внаслідок багатьох війн. У цих поселеннях були лікарі, які лікували душевнохворих через молитву до пророка, талісмани та амулети й мали чималий авторитет. Й.Й. Ролле у своїй дисертації намагався порівнянням роз’яснити та показати науковий, тогочасний рівень лікування та ставлення до душевнохворих на Заході та сприяв виродженню думки лікування у татар та знахарок на Поділлі [1; 8].

Другий розділ містить загальну характеристику душевних хвороб, в ньому системно подається детальний аналіз їх видів, причин, симптомів та лікування. Й. Й. Ролле зазначає, що основними причинами душевних хвороб у кінці XIX століття були фізичні і моральні. Перші поділялись на: наростаючі та спадаючі. Серед моральних причин на перше місце ставили релігію: релігійна екзальтація та докори совісті. Наступною причиною, яку описує у своїй роботі Й. Й. Ролле, було кохання, особливо нещасне: ревності, розчарування. За статистикою, велика кількість причин психічних відхилень була через “домашні нещастя”, що проявлялись у непорозуміннях, невдачах, незгодах, конфліктах. Сильно впливала втрата рідних та несподівана радість. Окремо виділяли причини, пов’язані з соціальними факторами: “місце проживання” втрата домівки, бідність (убогість); “власна репутація” (особисті образи,

плітки, постійні думки про переслідування і моральне осудження). Серед з чинників, які достатньо часто викликали відхилення у поведінці, були: переляк, сором'язливість, гнів, переживання за власний стан здоров'я, прагнення швидкого збагачення. "Любов до батьківщини" давала початок тузі за країною і політичне відторгнення, ностальгію. Все це негативно впливало на здоровий стан людини. Щодо причин моральних, Й. Й. Ролле акцентує на тому, що вони рідко виступали окремо, частіше збірного виду з посиленням одне іншим і виступали результатом втраченої рівноваги між душею, нервами та силами суспільного ладу. Стверджувалось, що божевілля проявляється не тільки в психічній, але й у фізичній сфері [9, с. 45-62].

Й. Й. Ролле подав загальну характеристику лікування душевнохворих. За його нотатками, на той час загальне лікування, складалося дві школи: психічна, ідеологічна та школа соматична. До психічної школи належали моральні засоби та правила лікування, виконання яких сприяло одужанню. Цими моральними засобами були: ізоляція зі своїми наслідками, праця та розваги [486, с. 141].

Ізоляція хворого з рідного кола вважалась однією з необхідних умов одужання. Першою метою ізоляції було знищення, переривання ряду фальшивих думок, яким душевнохворий піддавався при несподіваних та нових враженнях, що затримували і збуджували його увагу. Часто причина хвороби лежала в колі родини: туга, домашні непорозуміння, бідність, які тільки розпалювали хворобу. Вважали, що успішні результати будуть досягнуті через емоції, жваві та короткі розмови, які торкалися інтересів душевнохворого. Потрібно було завжди емоційно-правдиво реагувати, складати переконливі докази, впливати за допомогою силогізмів і міркувань, розбудити життя та підняти самооцінку. Ізоляція необхідна була не всім душевнохворим, оскільки вона могла ще більше загострювати протікання хвороби [9, с. 143-153].

Праця душевнохворих виступала головним чинником психотерапії. Праця загалом мала подвійну користь: 1) забиравала більшу частину часу душевнохворого, стримувала вибухи емоцій, переключала його увагу; 2) давала капітал, який бідний душевнохворий міг використати на придбання деяких приємних для себе речей. Рекомендували різні види праці, які залежали від стану душевнохворого, фізичних сил, здібностей і, навіть, від бажання. Зокрема, жінки займались господарством: готуванням їжі, пранням білизни та ін. Проте найкращою, вважалась ручна праця: в'язання, вишивка, шиття, прасування, ремонтування одягу [9, с. 154-158].

Третім засобом виступали розваги. Їх метою були прогулянки по саду, закладу, в околиці, поїздки, танці, музика, співи, ігри, шахи, шашки, що сприяли душевному розвитку особистості. Танцювальні вечори мали великий вплив на душевнохворих: танець – розсіював думки, підвищував настрій, сприяв живому сну, такий же позитивний вплив мала й музика [9, с. 159-161].

Отже, примітивний рівень класифікації причин, назв та методів лікування душевнохворих кінця ХІХ століття, зазначених у дисертації “Психічні захворювання” Й. Й. Ролле, давав основу та поштовх для наукового розвитку й практичного застосування знань у цій сфері на Поділлі та популяризації цієї інформації серед різних верств населення.

Розглядаючи проблему історії становлення психологічної науки, не можна залишити без уваги питання про захворюваність населення, окремі й інтегральні показники його здоров'я. На думку Є. П. Желібо, здоров'я є своєрідним дзеркалом соціально-економічного, екологічного, демографічного, психологічного і санітарно-гігієнічного благополуччя країни, одним із соціальних індикаторів суспільного й наукового прогресу, важливим фактором, який має життєво важливе значення як для кожної людини, так і для всього людства в цілому [2]. Здоров'я як соціальну категорію у широкому розумінні характеризує і відомий російський соціальний гігієніст, соціолог медицини Ю. П. Лисицин: “Людина живе у суспільстві, її здоров'я залежить не тільки від її вроджених, успадкованих і закріплених рис, а передусім від суспільних відносин і соціальних умов, які врешті-решт визначаються характером суспільства” [3, с. 1].

На Поділлі у другій половині ХІХ століття була постійно напруженою і складною санітарно-гігієнічна ситуація. У зв'язку з високою смертністю і захворюваністю населення на Поділлі особливе місце почали приділяти питанням здоров'я. Важливу роль у той період відіграла діяльність Й. Й. Ролле. Доктор Й. Й. Ролле як спеціаліст з соціальної гігієни, просвітник і психіатр головну увагу впродовж 60-х – на початку 90-х років ХІХ ст. зосереджував на з'ясуванні дійсного стану санітарії та гігієни на Поділлі, вивченні його позитивного і негативного впливу на зростання захворюваності, смертності, на демографічні процеси, на соціально-економічне життя населення краю й на розробку дієвих заходів, рекомендацій і методів пропаганди по формуванню і підвищенню загальної й медично-психологічної культури усіх мешканців регіону [1].

За матеріальної допомоги Статистичного комітету Й. Й. Ролле як представник соціальної гігієни, психіатр і лікар-учений оприлюднив ряд важливих науково-популярних праць про

санітарний стан міст, містечок і сіл, умови життя, побуту і роботи трудових верств подільського населення і на виробництві. Зокрема, у другій половині XIX століття Й. Й. Ролле працював лікарем-інспектором цукрових заводів Подільської губернії, приділяючи велику увагу поліпшенню здоров'я робітників як у фізичному, так і психологічному плані, що детально висвітлив у своїй праці "Гігієнічні нариси Подільської губернії" [1; 6].

У нарисі автор уперше розгорнув соціальні аспекти умов життя і побуту населення краю, дав детальну характеристику питання "Про вплив ремесел на здоров'я народу", особливо про працю робітників-селян, яких голод і зубожіння змусили покинути рідні домівки. Подав історію санітарно-гігієнічного стану регіону, виявив її основні причини. А саме, проаналізувавши захворюваність серед робітників, Й. Й. Ролле дійшов висновку, що головна причина – соціально-економічні чинники. Автор у нарисі зазначає: "Вплив надто високої температури і швидкий перехід від жару до холоду діє шкідливо на організм людини, і цей вплив зазнають пекарі, кондитери, ковалі, повари, люди, що працюють в сушильних цукрових і скляних заводів. Такі зміни температури в цих людей спричиняють запалення очей, шкірні висипання, судомні напади" [1]. Підвищена температура, в умовах якої робітник перебував протягом 12 годин щоденно, жахливе ставлення до нього шкідливо діяло на його здоров'я. В одному із розділів своєї праці Й.Й. Ролле запитував, яку ж винагороду отримував робітник від цукро-заводчиків за 12-годинну працю, і тут же відповідав: "...декілька стопок горілки на добу, харчі, що склалися з юшки, туди хіба що випадково потрапляв шматок м'яса, та з пісної, тухлої каші. Пси у поміщиків і заводчиків отримують здоровіші харчі та краще відношення, ніж робітники цукрового заводу. Казарми, де жили робітники були барлогами, – обідрані, брудні кімнати з нарами, вкритими соломою". "Заводські робітники заслуговують того, щоб їх годували краще, ніж тварин!" – стверджував Й.Й. Ролле. Автор пише про нещасні випадки травматизму на заводах і про черствість господарів до долі травмованих робітників: "Помирали робітники від травм, але ні один хазяїн не думав про допомогу їх сім'ям, про бідну удову і про дітей, що вмирали від голоду". Вивчивши трудовий процес і жахливі умови праці Й. Й. Ролле рекомендував влаштувати для робітників окрему їдальню, виступав за медичний огляд робітників, звертався до почуття справедливості та душевності у заводчиків, радив запровадити нормований робочий день, поліпшити умови праці, проживання та ін., що забезпечувало б збереження й укріплення нервово-психічного здоров'я працюючих [1; 5; 6].

Й. Й. Ролле постійно сприяв популяризації серед населення здорового способу життя, загальної особистої гігієни, викорінення невігластва й забобонів, різних видів шарлатанства у справі охорони здоров'я, шляхів лікування, збереження та ін. Прикладом може слугувати конкретна його публічна діяльність на ниві поширення серед населення належних санітарно-гігієнічних і медико-психологічних знань [1; 6].

Необхідність наукового обґрунтування здоров'я і хвороб на різні соціальні рівнях посприяла передумовою виникнення психогієни на Поділлі. Практичним перетворенням такої потреби було вивчення і розкриття причини найбільш розповсюджених захворювань подільського населення, виявлення соціальної обумовленості здоров'я. Проблема психогієни посідає одне з центральних місць в медико-психологічній практиці Й. Й. Ролле, хоч сам термін "психогієна" не трапляється в його працях. Основні його положення щодо психогієни та її ролі в розвитку психіки людини знайшли своє відображення в курсі лекцій з гігієни, які читалися ним у місцевій Подільській православній духовній семінарії та просвітницьких лекціях на теренах Поділля.

Усі найкращі досягнення в галузі психіатрії наприкінці XIX століття були пов'язані в основному з природничо-науковим напрямком, який стверджував детерміністичні знання про природу психічних розладів. Саме психосоматична, психоневрологічна лінія в психіатрії сприяла переносу ідеї природного детермінізму і в галузь психології, ствердженню в ній об'єктивного підходу до вивчення психіки в її нормальному і хворобливому стані. Але заслуга передових природодослідників, лікарів-невропатологів і психіатрів визначається не тільки формуванням ними теоретичних передумов природничо-наукового перетворення, але й безпосередньою участю в її оновленні.

Підсумовуючи, необхідно відзначити, що у науково-практичній діяльності Й. Й. Ролле показує фундаментальну закономірність природного розвитку особистості та її суспільного організму, що проявляється у поступальному русі людського пізнання. Моральне, розумове, соціальне та фізичне здоров'я населення Й. Й. Ролле розглядає цілісно, не розмежовуючи, чим підкреслює їх взаємопов'язаність і взаємозумовлюваність. Займаючись вивченням санітарно-гігієнічного стану Поділля в різні часи, Й. Й. Ролле виступив у ролі одного з фундаторів наукового фаху з психогієни як науки.

Таким чином, в науковій та суспільно-корисній діяльності лікар-психіатр Й. Й. Ролле стверджував, що людину потрібно вивчати системно у всіх її проявах, аналізуючи біологічні фактори,

соціальні зв'язки і відносини в суспільстві, духовне життя. Він показав, що формування здорової, активної та цілеспрямованої особистості обумовлюється як біологічними (в тому числі психічними) властивостями особистості, так і соціальними факторами, а як ми знаємо, їх гармонійне поєднання складає основу науки про людину – психологію.

Список використаних джерел

1. Баженова С. Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість / Стефанія Баженова. – Кам'янець-Подільський : К-ПДПУ, інформ.-вид. від., 2002. – 180 с.
2. Безпека життєдіяльності : курс лекцій / [Є. П. Желібо, А.І. Чмир, В. С. Троян, Є. О. Савінов]. – Ірпінь : Академія ДПС України, 2001. – 356 с.
3. Лисицын Ю. П. Общество и здоровье человека / Ю. П. Лисицын. – М., 1972.
4. Сироткина И. Е. Психология в клинике: работы отечественных психиатров конца прошлого века / И. Е. Сироткина // Вопросы психологии. – М., 1995. – № 6. – С. 79.
5. Слободянюк П. Я. Медицина Поділля : монографія / П.Я.Слободянюк, А. С. Флаксемберг, П. Ю. Івахов. – Кам'янець-Подільський : ПП "Медобори 2006", 2008. – 704 с.
6. Яворовский Н. И. Воспоминания об Иосифе Иосифовиче Ролле / Н. И. Яворовский // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск, 1904. – Вып. 10. – С. 506-517.
7. Якунин В. А. История психологии / В. А. Якунин : учеб. пособие. – СПб., 1998. – 376 с.
8. Rolle J. A. Choroby umyslowe / J. A. Rolle // Notatki. – Petersburg, 1863. – Cz. 1 – z. 1 – 83 s.
9. Rolle J. A. Choroby umyslowe / J. A. Rolle // Notatki. – Petersburg, 1864. – Cz. 2. – z. 2. – 244 s.

The article defines the social and psychological determinants of mental development, which highlighted by the practice of science of Podilsky scientist J.J. Rolle (the end of XIX-th century). Examined the natural development of identity and social organism, manifested in the forward movement of human knowledge. Reveals the moral, mental, social and physical health skirts in scientific opinions of J.J. Rolle.

Keywords: social factors, psyche, psychological history, J.J. Rolle, Podillya, psychohygiene, personality, mental illness, experiment.

Отримано: 01.03.2011